

колгоспу «Біробіджанець», 44-річний бригадир Мільман та доярка Пархомець Одарка).

Загалом в організації ТСО перебуває 200 осіб, всі акуратно сплачують членські податки⁴⁰⁷.

На сусідніх шпальтах розгортається трагічна діарама троцькістсько-зинов'євської справи. Народ обурений і закликає уряд покарати зрадників великої ленінської ідеї смертю. Тут же розміщений проект Конституції — найдемократичнішої в світі, народ його обговорює і радіє своєму щастю.

Так, побиваючи «внутрішніх ворогів», творячи текст формальної Конституції, пориваючись на революційні барикади Іспанії, нацменсело, в якому не вщухають перманентні чистки, судилища та йдуть вже масові переселення, підходить впритул до Великого Терору 1937–1938 рр.

7. Етнічні громади в післяголодному місті

Попри страшу руїну виробничих сил села промислове зростання країни було стрімким і викликало відповідні зміни в її міському населенні. Урбанізація була найвідчутнішою за всю історію України — від 5,4 до 11,2 млн між 1926 і 1939 р. Приріст міського населення становив 20% і відбувся також шляхом зарахування великих сільських поселень до категорії міст⁴⁰⁸. У період між все-союзними переписами частка міських мешканців зросла з 18,5 до 36,2% всього населення. В територіальному вимірі зростання відбувалося нерівномірно. Найбільший приріст городян спостерігався в Донецько-Криворізькому басейні. На Донбас і Придніпров'я припадало 3/4 приросту міського населення. Міста Правобережжя на думку Б. Кравченка перебували в застої. У 1926 р. в містах проживало 16,1% населення регіону, в 1939 р. — 20,5% (для порівняння в Донбасі аналогічні показники становили 26 та 48% відповідно). На Поліссі рівень урбанізації знизився між 1926 та 1939 рр. на 5%⁴⁰⁹.

Зміна співвідношення сільського й міського населення в структурі народу України стала епохальним наслідком колективізації та спричиненого нею голодомору. Воно, безперечно, було першим кроком на шляху її перетворення на сучасну індустріальну державу. Однак, більшовицькі методи модернізації спричинили надшвидке кількісне зростання частки городян без відповідних якісних змін в інфраструктурі населених пунктів та відповідної підготовки масової свідомості. Наслідки не заставили на себе чекати. — Відбувся крах гасел епохи «Великого ривка» про тотальну політехнізацію робсили. Робітництво середини 30-х рр. на загал малоосвічене, з низьким рівнем кваліфікації, ментально кровно зв'язане з селянським традиційним світом. Власне, село прийшло в місто і принципним чином вплинуло на хід етнокультурних процесів у ньому.

Не менш важливо усвідомити, що радянський модернізаційний ривок відбувався на тлі економічного занепаду села й найжахливішого голоду ХХ ст., який спотворив життя українського міста. Після скасування карткової системи центр роздрібної торгівлі перемістився до державних крамниць та ларьків — влада дуже добре усвідомила «виховну» роль «продовольчих труднощів» і прагла закріпити за собою роль визначального гравця на споживчому ринку. Віднині вона вирішувала, кому, скільки і за якими цінами продавати. Місце

ринка посідають булочні, овочеві та м'ясні магазини, універмаги. Вони зазвичай не задовольняли запити населення. Останні на альтернативній основі втамувалися мережею кустарних кооперативів⁴¹⁰. Тотальний дефіцит допомагав виробляти додаткову вартість «з повітря». Центральна преса, як приклад, наводила Озаричі: магазинів багато, але чай, тютюн, керосин можна купити тільки у спекулянтів; селяни, що привозять свої товари на ринок, не спроможні купити сіль, мануфактуру, зимові речі. Гарантовано їх можна придбати лише в райцентрі чи місті⁴¹¹. Ринок з вільними цінами, які визначалися співвідношенням попиту-пропозиції, перейшов у підпілля, і євреї у ньому відігравали не останню роль. Та це була інша, прихована від сторонніх реальність. Офіційно ж почасти справдилися передбачення І. Вейцбліта: містечко перетворюється на торговельний центр для оточуючих колгоспів, в якому ті, реалізуючи надлишки натуроплати, могли в «цивілізований спосіб» придбати необхідні промислові товари.

Потроху змінюється зовнішній вигляд міст і містечок, які розвиваються за генеральним планом у відповідності до ухвалених стандартів⁴¹². Стихійна забудова зводиться до мінімуму. Вперше за тривалий час держава вкладає гроші в ремонт і зведення нових будинків — промислові міста гостро потребують нового житла, робітничі поселення розростаються навколо фабрик, заводів, шахт. Тут зводяться переважно бараки — примітивні, наспіх зведені багатоквартирні споруди для, як тоді здавалося, тимчасового проживання. «Удобства» — на дворі.

В шахтарських селищах починає реалізовуватися програма перетворення похмурих, брудних поселень на зразкові міста-сади. Розроблювані впродовж 20-х рр. проекти архітекторів, як здається тоді, набирають реальних обрисів. Інфраструктура міст і містечок вибудовується за радіальним чи квартальним принципом. У центрі — райком чи обком партії, адміністративні споруди, театр чи клуб, бібліотека, магазини, пошта. Центр, як правило, електрифікований ще наприкінці 20-х рр. Навколо — спальні райони, робітничі слобідки, з притаманною їм тіснявою, побутовою необлаштованістю. Вулиці в центрі асфальтуються чи брукуються — і це не дивно, тут відбуваються масові процесії, мітинги з нагоди всесоюзних свят — все має бути охайним. В окремих районах проводять водогін — він поки що вуличний, розрахований на декілька сот сімей водночас. Завдяки організованим колективним зусиллям місцевої спільноти, як правило до травневих свят, висаджують дерева, створюються клумби. Міські райони змагаються між собою в озеленінні. Масовим явищем стає створення скверів та парків. Відносно нове явище — їдальні: заводські (на підприємствах) та комунальні — вони ширяться країною і виявляються доволі зручними в користуванні.

Громадський транспорт є поки що привілеєм столиці та великих міст. У невеликих містах та містечках населення ще долає відстань до роботи, школи, ринку пішки.

Замість дрібних приватних магазинів та лавок центрами торгівлі стають магазини та ларьки державної та кооперативної торгівлі. Навіть у невеликих містечках, таких як Копульє, є раймаг з декількома відділами, продуктового магазину, булочна, магазини з продажу галантереї, одягу, взуття, посуду тощо⁴¹³.

Як новостворені, так і ті, що мають давню історію, міста й містечка набувають ознак універсальності. Звичайно, в них ще помітний історичний, місцями

етнічний колорит, але він вдало ретушується радянським макіяжем: кумач та плакати-гасла прикривають рештки буржуазного будівельного мистецтва, в центрі міста — незмінні пам'ятники В.І. Леніну та решті більшовицького пантеону. Перейменовуються не тільки вулиці (замість дореволюційних Банної, Синагогальної, Великої Скотопрогінної тиражуються ухвалені для загально-союзного вжитку Пролетарська, Луначарська, Радянська, Ленінська) а й міста — Катеринослав стає Дніпропетровськом, Юзівка — Сталіним, Єлизаветград — спочатку Зинов'ївськом, згодом — Кіровоградом.

Міста й містечка України тиражують типові ознаки радянського поселення міського типу, принаймні в адміністративній частині. Мало відрізняються фото районних та міських газет, які демонструють обличчя міста в травневі та листопадові свята. Певною мірою так само, як стандартизується оточуюче середовище, стандартизується свідомість широких верств міського населення. Не останню роль у цьому відіграє преса. З середини 30-х рр. всі міські та районні газети тиражують обов'язковий інформаційний набір. Перші два розвороти несуть вістки з Кремля та решти країни: вони вводять читача в курс справ у СРСР; трохи інформації зі світу, майже третина — присвячена місцевим подіям. Оскільки влада при звичає населення до читання (через обов'язкові політінформації в тому числі) — громадяни, навіть найменш освічені, потроху об'єднуються спільним інформаційним полем. Це раніше у євреїв були свої свята, у православних свої — тепер і свята і будні у всіх однакові. Позитив у тому, що завжди є спільна тема для розмови. Негатив у тому, що все це оманлива брехня, насаджувана силоміць.

Радикальні зміни відбуваються в традиційній свідомості міських етнічних громад. Як цілком слушно зауважувала російська дослідниця Е. Школьнікова, «до кінця XIX ст. більшість містечкового населення зростала в невіданні про оточуючий світ. Вони були б здивовані дізнатися, скільки різних образів життя існує, і могли б не повірити, що є місця, де ніхто не говорить на їдиш. Увесь світ сприймався, як такий, що складається з містечок, що йдуть одне за одним, поки не досягнеш головного — Єрусалиму. Чули про Варшаву та Нью-Йорк, Москва була лишень ім'я з чужого світу»⁴¹⁴. Тепер все змінюється діаметрально, принаймні в свідомості перевісників революції та наступних поколінь. Слід визнати, що намагання більшовиків вбудувати в свідомість молодого покоління фанатичну ідею месіанської обраності радянської держави та укорінити гордість за радянську батьківщину увінчались успіхом. «Москва стала тепер новим Єрусалимом для містечок, вона центр усього, там відбуваються головні події, туди прагне уїхати [...] молоде покоління»⁴¹⁵. Гіпертрофовані уявлення радянського патріота формує радянська масова культура, вона вміє все поставити на користь радянському ладу: і успіхи перших п'ятирічок, і знищення куркуля як класу, і подвиги В. Чкалова, і процеси СВУ та троцькістсько-зинов'євського блоку, і вбивство Кірова. Етнічна ідентифікація відходить на другий план, що, правда, цілковито знищити її не вдається, та влада поки що й не ставить перед собою такого завдання.

Поки що існують «національні» школа і театр. Поки що існує преса національними мовами. Вона висвітлює низку проблем, що безпосередньо стосуються українських нацменгромад та їхніх закордонних родичів. Щоправда

періодика національними мовами не користується попитом, її насаджують по рознарядці, втім, вона широко доступна — її можна прочитати в кожному клубі, бібліотеці, червоному кутку, Домах народів сходу, де влаштовуються регулярні колективні читки газет для малописьменних та неписьменних. Преса ще не цілковито стерилізована: в 1935–1936 рр. радянські газети на їдиш пишуть про життя закордонних євреїв у дрібницях — у Лодзі та Львові громади живуть своїм традиційним життям, афіші закликають на міньян, наречена йде у мікву, на спільне свято Рош Хашана усюди євреї їдять яблука з медом⁴¹⁶.

У великих містах життя бурлить. — У містечку відбуваються суперечливі демографічні процеси. Воно, як і раніше, ще не місто, але вже й не село. Під час голоду примістечкові єврейські колгоспи проявляли сталу тенденцію до зникнення. Не останню роль у цьому відіграли кампанії оптимізації, під час яких невеликі колгоспи об'єднували у великі господарства. З 79 примістечкових колгоспів (12,8 тис. членів), обстежених на Україні в 1930 р., в 1935 р. лишився 31, в якому працювало 3 700, тобто третина попередньої кількості членів. (Ще більш вражаючими були наслідки оптимізації єврейських колгоспів у Білорусії — на 1935 р. діяли 17% колгоспів, створених під час суцільної колективізації⁴¹⁷).

Єврейські колгоспні маси без ентузіазму поставилися до ідеї інтернаціоналізації. Тим не менше, тенденція до зростання питомої ваги неєвреїв у примістечкових колгоспах була органічним явищем, яке відбивало соціально-економічні тенденції часу — містечкові мешканці не мали тоді інших варіантів для застосування робочих рук. У 1934 р. в «єврейських» колгоспах Деражні вже 35,5% українців, Нової Ушиці — 24%, Томашполю — 28,2%, Златополя — навпаки, євреї становлять лише третину. Як і раніше, примістечкові колгоспники являють собою певний перехідний соціальний тип — вони працюють у колгоспі, а мешкають у містечку (оскільки критично не вистачає житла). На роботу щодня ходять за декілька кілометрів. Крім землеробства виживають за рахунок підсобних промислів. Сфера їхньої зайнятості — дрібні кузні, ремонтні майстерні, маслобійки, крупорушки, млини, крохмальні заводи, лісопилки тощо.

Специфічний зліпок часу — так звані промколгоспи. Приміром, у Летичеві він об'єднує 76 сімей, з них — 66 єврейських. 54 родини зайняті сільськогосподарською працею, решта — виробляють зельтерські води, хліб, крупи та масло. В складі колгоспу створені 3 буфети, в яких зайняті 3 службовці. Промислові підприємства, що мають широкий збут у містечку, фактично покривають від'ємний баланс сільськогосподарського сектору. Колгоспники, зайняті в полі, бідують і кидають колгосп. Аби мобілізувати підприємство, наймають (!) додаткову робочу силу — українців. Втім, чимдалі збитковість сільськогосподарського сектору стає очевиднішою. Правління (!) колгоспу повертає державі спочатку 75 га землі в 1933 р., ще 50 га — в 1935 р. Такі, цілком сучасні, маркетингові рішення, які оптимізували конкретне виробниче об'єднання, тогочасна більшовицька держава була не спроможна оцінити, тим більше схвалити. Підприємницька зарозумілість євреїв кваліфікувалася не інакше, як злі наміри класового ворога. Держава ж бо була зацікавлена не в підвищенні ефективності виробництва, а в докорінній зміні соціально-класової структури суспільства. В новій історичній версії суспільного ладу колгоспи мали займатися землероб-

ством і скотарством, фабрики й заводи — виробництвом промислової продукції. Гігантomanія перетворилася на хворобу епохи. Управлінці оперували поняттями «вищого» порядку, в які не вписувалися ані голодомор, ані невеликі — універсальні багато-профільні виробничі об'єднання.

Втім, до 1936 р. (до прийняття нової Конституції) примістечкові колгоспи — ще доволі вигідне підприємство для колишньої єврейської буржуазії. — Попри виставлені адміністративні кордони в них пробиваються, аби позбавитися тавра позбавленця, що називається «заплутати сліди». Це завжди позначається на виробничому житті колгоспів — окремі колгоспниці ніколи не працюють, на життя заробляють, торгуючи на ринку; в 1934 р. колгоспники Кам'янця два дні з шестиденки не працюють, живуть на валюту з-за кордону, продукти харчування купують у Торгсині; колгоспники Томашполю торгують на ринку яйцями, маслом, хлібом (на той час вони видавалися ще за картками); дефіцитом, отриманим у мережі Торгсину, на місцевих ринках спекулюють не тільки колгоспники, а й ремісники.

Фігура фартового підприємця, багатолокого і невловимого, вже підноситься в масовій пропаганді, як атрибут минулого, але ще існує. 1935 р. — містечко Куньєв. Колишній кустар — нині колгоспник примістечкового колгоспу використовує колгосп, як прикриття від фінвідділу. Насправді живе, як і раніше, за рахунок майстерні. Завдяки посвідченню колгоспника отримує замовлення від колгоспів, сировину — від промкооперації, різницю продає на ринку. «Лишками» приторгує в Києві та Шепетівці. Подібним «колгоспникам» нараховуються трудовні як у Куньєві, так і в решті містечок округи. Вони навіть об'єдналися в артіль⁴¹⁸.

Голод 1932–1933 рр. дещо призупинив відтік людинності з депресивних районів, та, однак, не змінив генеральних тенденцій перерозподілу людинності у республіканських та союзних масштабах. Як тільки ознаки виходу з кризи унаочнилися та відновилися вербування на великі будівлі, міграція з містечок Правобережжя знов набрала суттєвих розмірів. Мігрує переважно молодь, підлітки, які тільки вступають у життя, їдуть навчатися в ФЗУ, технікуми, згодом ВУЗи. В невеличкому Любаничі 70 молодих євреїв виїхало на навчання, вдома бувають рідко, з батьками спілкуються листами⁴¹⁹.

Якщо в 20-х рр. змішані браки ще рідкість, у 30-х рр. вони у містах перетворюються на звичайне явище. Молодь визнає за шлюб тільки реєстрацію в РАГСі. Проблеми традиційної єврейської родини в радянській Білорусі та Україні однакові. Дочка всупереч волі батьків збігає з дому й одружується з білорусом. Раніше батько б відразу прокляв непокірну доньку та відмовився від неї перед громадою, тепер він йде до синагоги й пише листа рабину, просячи поради. Рабин радить змиритися й відсидіти шива⁴²⁰. В українському Хашуватому донька набожних євреїв виходить заміж за українця Степана. Батько бідкається, що відвів від доньки небезпеку комсомолу, а Степана прогледів. Він сидить по ній шива (так, ніби вона вмерла), не визнає ані її чоловіка, ані онука. Пізніше друга донька виходить заміж за єврея Нахмана, який щоправда ... комуніст. «Хоч він і комуніст», — розмірковує батько, — «Та все ж достойної родини, отож є надія»⁴²¹.

Джерела свідчать, що традиційні єврейські шлюби відбувалися таємно, практично в підпіллі перейшла низка складових традиційного сімейного та громадського побуту⁴²². Серед тих, хто всупереч настійливій державній пропаганді, дотримувався релігійних традицій були такі, що робили це за звичкою, були й ті, хто усвідомлено став на шлях протидії радянській тоталітарній машині на рівні духовного життя. Перші розмірковували: «Більшовики не праві, що насіли на все єврейське. Як можуть сивобороді євреї зневажати Шаббат, шлюб має бути шлюбом, обрізання обрізанням, а інколи молитися не зле, та й кому це шкодить? Ленін — велика людина, але Мойсей, Давид, Віленський Гаон, що, вже є нічим для євреїв?»⁴²³.

Ментальність та, відповідно, повсякденність обивателя трансформувалися найнесподіванішим чином: в 1931 р. «Трибуна» розповідала наступну, цілком традиційну з точки зору алгоритму дій особистості, втім цілковито радянську за обставинами, ситуацію. 60-річний вербувальник відправився до містечок за новою партією добровольців. У кожному містечку він спочатку йшов до синагоги й там бесідував про Песах, міньяни⁴²⁴, Шаббат у переселенських колгоспах, запевнюючи традиційних євреїв, що радикальних змін у їхньому житті після переселення не відбудеться⁴²⁵. Дослухавшись до слів агітатора, частина молоді, що мала їхати до ФЗУ та промислових підприємств, вирішила завербуватися до єврейських колгоспів, але відклала від'їзд до закінчення Песаху⁴²⁶. Літні євреї відмовилися, мотивуючи тим, що звикли до місцевої синагоги. Є доволі багато повідомлень про те, що в примістечкових колгоспах дотримувалися релігійних свят та Шаббату, спочатку легально — пізніше утаємничено, аж до кінця 30-х рр.

1935 р. — у Пропойську голова артiлі дозволив трьом членам перенести вихідний з понеділка на суботу⁴²⁷. 1936 р. — у копульській кравецькій артiлі 7 кустарів не вийшли на роботу в Йом Кіпур⁴²⁸. В низці містечок кооперовані кустарі не стають до праці ані по суботах, ані в Песах та Новий рік. І так до кінця 30-х рр. у Шклові, Краснополлі, Ушачі, Славуті та ін. Член колгоспу «Інтернаціонал» (Узда) разом з трьома товаришами готується до Песаху, разом вони печуть мацу. Газети повідомляють, що кустарі, не криючись на вулицях від сторонніх, несуть мацу до дому⁴²⁹. Робітники та службовці великих міст також неодноразово були заскочені за влаштованими підпільними міньянами під час Рош Хашану⁴³⁰.

Тим часом держава створює нестерпні умови для релігійного життя віруючих. Податкова система фактично знищувала священицький стан, не були спроможними матеріально їх утримувати й миряни. Священники на загальне продовжувати свою діяльність, вступаючи до приміських колгоспів чи кустарних кооперативів, водночас отримуючи допомогу закордонних організацій. Про такі «кліки клерикалів» у м. Щедрін, Озаричі повідомляють газетні замітки. Рабин Фрадкін у 1928 р. оселився в Щедрині, в 1937 р. вступив до артiлі, що виготовляла кошики. Заробляючи в ній 10–20 руб. на місяць, приторговував мануфактурою, яку отримував з-за кордону. На Песах забезпечував євреїв мацою, яку надсилали закордонні громади. Один з мешканців на Рош-Хашан зарізав корову, аби забезпечити місцевих євреїв кошерним м'ясом. До кінця 30-х рр., попри офіційне заперечення релігійного життя, шойхети існували практично в кож-

ному містечку, чи, принаймні, приїздили з сусідніх містечок на свята. Дружина колишнього мануфактурника влаштувала «столи для бідних», разом з невісткою (син працює бухгалтером у кооперації) вона дотримується всіх релігійних традицій⁴³¹. Зустрічаються вияви релігійності й у дитячому середовищі. У Щедрині діти й онуки рабинів та меламеда на свята не відвідують школу, інші учні приходять до них додому для того, аби навчитися читати кадіш та іншим традиціям⁴³². Зберігається також і обрізання. При унеможливленні цілковитого дотримання традицій, скажімо, Шаббату, єврейські родити зберігають окремі його атрибути — ритуальне омовення рук, благословення свічок, сімейну трапезу, читання молитов тощо.

Побут невідомо, часом доволі курйозно, трансформувався під впливом зовнішніх, непідвладних обивателю обставин. Єврейські робітники та кустарі починають утримувати й розводити свиней, вживають їхнє м'ясо. Це вже на загал відступники від юдаїзму, однак до свят вони за звичкою намагаються готувати свинину «кошерним способом» — на Шаббат вони готують чолн зі свининою й використовують сало для кнейдлех на Песах(!)⁴³³. Бородачі-кустарі пліч о пліч з іншими радянськими громадянами беруть участь у демонстрації на честь Червоної армії, разом з усіма співають радянські пісні⁴³⁴. Справжня єврейська дружина кустаря з Березіна допомагає чоловіку здобути славу стахановця, виконуючи частину його виробничої норми⁴³⁵.

Водночас радянська преса дає безліч прикладів того, як підприємливі євреї пристосовувалися до нових соціально-економічних реалій. Вступаючи до кооперативів, вони живуть подвійним життям, виробляють підпільний товар на приватні замовлення, використовуючи крадену сировину; здійснюють неофіційні посередницько-мінові операції; спекулюють та збувають контрабанду. Так, зокрема, робили артільники з Глускова. Заробіток збирачів утилю був невеликим — не більше 50 руб., отож, життя саме змушувало їх шахраювати. Нерідкими були випадки неякісного надання послуг у взуттєвих майстернях, що змушувало клієнтів користуватися неофіційними послугами. В Кричеві, приміром, у 1936 р. взуттєва артіль служила прикриттям для артільників, які існували за рахунок надомної праці: на дім вони перенесли також колодки та робочі інструменти. Шевці артілі у Дубровіні звинувачувалися в свідомому псуванні замовлень⁴³⁶, спритні артільники обростали зв'язками, які з одного боку, допомагали їм закуповувати дефіцитну сировину, з іншого, створювати осередки особисто залежних від них кустарів.

Наприкінці 30-х рр. провідна роль у громадах перейшла до поколінь, ментальність яких формувалась вже в радянську епоху. Надалі їхній вплив тільки зростав, і це не дивно. В 1935 р. в 10-ти обстежених містечках Київщини в школах, що працювали на їдиш, навчалось 63,5% дітей шкільного віку, Вінничини — 74,5%. Єврейська радянська школа, демографічно відокремивши єврейських дітей від решти, з одного боку зберігала формальну цілісність етнічної групи, водночас, насправді запустила механізм етнокультурної акультурації, оскільки за своєю суттю вона мала позанаціональний штучний характер. Повсякденне життя дітей та підлітків обумовлювалася вже не тисячолітніми традиціями єврейської спільноти, а їхнім членством у піонерських та комсомольських організаціях. Дозвілля, навчання та робота школярів та фабзавучівців

набували універсальних форм у межах величезної Країни Рад. Вони, часто всупереч традиціям родини, влаштовували суботники, збирали макулатуру, були членами кружків стрільців, фотографії, авіа-моделювання, працювали з жовтеницями, були завсідниками піонерських таборів. Крім того, вони були найактивнішими учасниками антирелігійних акцій. Через них школа, комсомольська та піонерська (власне, держава) організація без вагань втручалася в приватне життя родин, самовпевнено «перевиховували» «відсталих» батьків, читали їм політінформації, викидали мезузи, перешкоджали виконанню релігійних ритуалів. В антитезу традиційним батькам діти виокремлювали в будинку свій «червоний куточок» з власним пантеоном і власними ритуалами.

Свідомість дитини, вихованої радянською єврейською школою, була, власне, універсальним зліпком свідомості будь-якого вихованця радянських шкільних установ. Життєвий алгоритм, насаджуваний радянською школою, доволі дотепно відображений автором «Зелменян» (М., 1960 р.) М. Кульбаком. — Хлопчики діляться своїми міркуваннями. Один питає іншого: «Ким ти будеш, коли виростеш? Більшовиком чи комуністом?» — «Я буду більшовиком п'ятого року», — відповідає той. Далі він описує очікуваний алгоритм майбутнього — спочатку він розпишеться в РАГСі, далі піде на війну, потім — підніматиме врожайність⁴³⁷.

Втім, у процесів тотальної ідеологічної стандартизації була й інша сторона. Радянська єврейська культура на їдиш впевнено крокувала містами й містечками радянської України. В клубах та Будинках соцкультури регулярно проводилися літературні вечори, де читали твори Ш. Алейхема, І. Харіна, П. Маркіша, Д. Бергелсона та ін. Дніпропетровський та Харківський державні єврейські театри гастролювали Україною⁴³⁸, пропагуючи радянську культуру. Те саме відбувалося й у решті етнічних громад.

Відбувається трансмутація культури повсякденного співжиття етнічних громад міста, інтереси яких чимдалі більше стикаються, переплітаються і взаємодіють, водночас відчуваючи визначальний тиск масової радянської культурної, наприкінці 30-х рр., вже традиції. Місто разом, загальною громадою трудових колективів, справляє 1 Травня та 7 Листопада, і євреї і мусульмани в якості святкового дня отримують раніше не притаманний їм Новий Рік. В 1936 р. їдишомовна преса повідомляє, що єврейські школи прикрасили ялинки, за ними — новорічні ялинки влаштували для своїх дітей окремі родини⁴³⁹. Отож, багаторічні зусилля по впровадженню більшовицької культурної доктрини, здається, увінчалися успіхом — у побуті потроху стирається різниця між євреями та гоїм (всі, — не євреї), принаймні, її не випинають, а старанно приховують. На повісті дня — нові ідеї, у народу — нові герої — люди нової епохи. Молодий комсомолец чи комуніст, фізично міцний, загартований, який з легкістю поціляє в «яблучко» з рушниць, стрибає з парашутом, здає норми ГТО, бігає на лижах та ковзанах, бере участь у марш-кидках у протигазах, а перспективно є наступником В. Чкалова — стає життєвим орієнтиром більшості радянських школярів та студентів, без різниці національного походження. Ці мрії заповнюють голови і вихідців з колишніх єврейських гетто, і маріупольських греків, і росіян, і болгар. Щоправда, не так вони розповсюджені поки в середовищі менонітів та поляків, та останніх в Україні з кожним роком все менше і менше.

Особи, які раніше користувалися повагою громади, тепер — парії режиму, вони як правило — позбавленці. «Містечковий актив» складають люди без очевидних особистих чеснот, схильні до зловживань владою, протекціонізму.

8. Задзеркалля радянського обивателя

Тоді, як голод ще лютував в українському селі, розпочалися широкомасштабні репресивні акції, що мали збалансувати суспільно-політичну ситуацію в республіці, забезпечити мовчазну зміну політичного бомонду УСРР та підвести кадрове підґрунтя під нову стратегію упокорення України в складі СРСР. У липні–вересні 1933 р. у Москві розпочалися перші арешти високопоставлених польських комуністів, яких обвинувачували в «агентурно-провокаторській роботі» на користь «ПОВ». Арешти швидко перекинулись на територію України. Коло запідозрених у приналежності до ПОВ на радянському Поділлі склало в 1933–1934 рр. кілька сотень осіб — педагогів місцевих українських та польських шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів, працівників музеїв, інших культосвітніх установ, а також частину низової партноменклатури. За приблизною оцінкою, кількість запідозрених та притягнутих до відповідальності у сфабрикованій справі Подільської ПОВ становила 536 осіб., з них близько 103 педагогів — фігур найбільш помітних у сільському житті⁴⁴⁰. На Правобережній Україні лише Київське обласне управління ДПУ УСРР забрало 114 осіб, з яких 70 дістали різні терміни ув'язнення або були страчені.

8 липня 1933 р. керівник ДПУ УСРР В. Балицький надіслав секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та заступнику голови ОДПУ Г. Ягоді меморандум про перші кроки операції «Польської Військової Організації» в Україні, зокрема, — міфічних осередків у Бердичеві, Білій Церкві, Житомирі, Мархлевському районі, Шепетівці, а також на Поділлі — Проскурові, Кам'янці-Подільському та інших подільських містах і містечках. Наприкінці 1933 р. — на початку 1934 р. було сфабриковано справу Вінницького (Подільського) обласного центру ПОВ, за матеріалами якої проходили 52 особи — переважно місцеві культосвітні працівники⁴⁴¹.

В обвинувальному висновку у справі ПОВ на Поділлі (23 лютого 1934 р.) стверджувалося, що Вінницький облвідділ ДПУ УССР розкрив і ліквідував підпільну організацію, яка провадила повстанську, шпигунську й шкідницьку роботу у межах Вінницької області задля послаблення й повалення диктатури пролетаріату та приєднання території нинішньої УССР до Польщі. Слідство, ніби то, з'ясувало, що зазначена контрреволюційна організація являла собою філію ліквідованої органами ДПУ Польської Військової Організації. Діяльність міфічної організації поширили на 24 адміністративних райони. Контрреволюціонери «проникли» до державних установ (передовсім — системи народної освіти), у промислові та сільськогосподарські підприємства, де здійснювали саботаж й шкідництво, а також до лав РСЧА (тобто, місцевих гарнізонів). Осередками концентрації підпільників були Вінниця — 52 особи, Проскурів — 55, Старокостянтинів — 104, Городок — 33, Бердичів — 22, Теофіполь — 37, Шепетівка — 38, Полонне — 30, Славута — 7 тощо. Заарештовані концентрувалися в Лук'янівській в'язниці, звідси — після нетривалого «слідства» —